

ЖИНОЯТ ҚОНУНИДА АЙБ ШАКЛЛАРИНИНГ ҚИЛМИШНИ КВАЛИФИКАЦИЯ ҚИЛИШДАГИ РОЛИ

Жиноятнинг субъектив томонининг мазмуни айб, мотив, мақсад каби юридик белгилари ёрдамида очиб берилади. Айб, мотив ва мақсад бир-бири билан узвий боғланган тушунчалар бўлиши билан бирга уларнинг ҳар бири мустақил мазмунга эга бўлиб, жиноят субъектив томонининг юридик белгиларини ташкил қилади.

Жиноятнинг субъектив томони қилмишнинг жиноят эканлиги ёки жиноят эмаслигини, агар жиноят бўлса, айб шакли қасддан ёки эҳтиётсизликдан эканлигини аниқлаб берувчи асосий мезон ҳисобланади.

Жиноят субъектив томонининг зарурий белгиси айбдир. Шунга кўра, ижтимоий хавфли қилмишга бўлган шахснинг руҳий муносабати жиноят субъектив томонининг марказий масаласидир. Аммо айб шахс нима сабабдан жиноят содир қилди деган саволга жавоб бера олмайди. Бу саволга жиноятнинг мотиви ва мақсадини таҳлил қилиш орқали жавоб топилади. Аммо жиноятнинг мотиви ва мақсади жиноят таркиби субъектив томонининг факультатив белгилари ҳисобланади. Жиноят субъектив томонида ҳиссиёт (ички ҳис-туйғу, ғазаб, нафрат, қониқиш ҳосил қилиш ва ҳоказолар) муҳим аҳамиятга эга бўлсада, бундай ҳолатлар жиноят субъектив томонининг белгилари бўла олмайди. Лекин ҳиссиёт жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир қилиш жараёнида жиноят-нинг мотивини ташкил қилувчи, мотивнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга ҳиссиёт ЖК Махсус қисмининг айрим моддалари субъектив томонининг зарурий белгилари доирасига киритилган. Жумладан, кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (98-модда), кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (106-модда) ва ҳоказолар.

Жиноятнинг субъектив томонининг аҳамиятини қуйидаги-ларда ифодалаш мумкин:

1) жиноятнинг субъектив томони қилмишнинг жиноят эканлиги ёки жиноят эмаслигини аниқлаб беради. Шахснинг ўзи англамаган ва англаши мумкин бўлмаган, яъни онги билан бошқарилмаган қилмиши жиноят ҳисобланмайди. Ҳар қандай қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинган қилмишлар субъектнинг онги билан бошқарилган, ёки ўзининг ҳаракати, ёки ҳаракатсизлиги туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатни англаган, ёхуд иш ҳолатларига кўра, англаши зарурлиги талаб қилинади;

2) объектив томондан ўхшаш бўлган жиноятларни бир-биридан фарқини ажратиб беради. Жумладан, қасддан одам ўлдириш (97-модда)дан эҳтиётсизликдан одам ўлдириш (102-модда) ни қасддан одам ўлдиришдан жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлган баданга оғир шикаст етказиш (104-модданинг 3-қисми «д» банди)нинг фарқлари асосан субъектив томонини таҳлил қилиш орқали аниқланади;

3) жиноят субъектив томонининг мазмуни қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда ҳам муҳимдир. Шунингдек, шахснинг ўзини ижтимоий хавфлилик даражаси ҳам субъектив томони орқали аниқланади. Шунга кўра, жиноят субъектив томони жавобгарликнинг хусусияти ва жазо миқдорига ҳам таъсир қилади. Яъни жазони енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолат (55-56-моддалар) деб жазо тайинлаш, ёки қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш (57-модда) да жиноят субъектив томонининг жиноят таркиби доирасига кирадиган ва кирмайдиган белгилари муҳим аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, жиноятнинг субъектив томони жиноий жавобгарликни асослантириш, жиноятни квалификация қилиш ва жазо тайинлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Айб жиноят ҳуқуқининг энг муҳим мавзуларидан бири бўлишига қарамасдан фақат ЎзР нинг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексида ўз ифодасини топди (20-модда).

Айб — жиноятчининг содир қилган ижтимоий хавфли ҳаракати ёки ҳаракатсизлигига ҳамда унинг ижтимоий хавфли оқибатига қасд ёки

эҳтиётсизлик шаклидаги руҳий муносабатидир. Жиноят ҳукуқида шахснинг қилмиши учун жавобгарлик белгиланар экан, бунда шахс ўзининг ижтимоий хавфли хулқининг ижтимоий сиёсий моҳиятини англаган ва онги билан бошқариб, ўз эрки-иродаси билан боғлиқ ҳолда содир этганлигига асосланади.

Руҳий муносабат сифатидаги айбнинг мазмунини онг ва ирода ташкил этади. Демак, айб иккита элементнинг, яъни тафаккурий ва иродавий ҳолатларнинг бирлашишидан шаклланадиган элемент ҳисобланади. Айбнинг тафаккурий ва иродавий ҳолатлари бирлашиб, қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидаги айбни ташкил қилади. Демак, айб қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидаги айблар учун умумий бўлган тушунчадир. Шунга кўра, шахсни жиноят содир қилишда айблаш учун қилмиш қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинганлиги аниқланиши керак. Уни аниқлаш эса қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган жиноятнинг иш ҳолатларига тегишли барча ҳолатларини аниқлаш ва баҳолаш орқали исботланади.

Жиноят ижтимоий хавфли қилмиш ҳисобланганлиги боис, шахснинг ўз қилмиши ва ундан келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатини англаганлиги айбнинг ижтимоий-сиёсий мазмунини ташкил этади ва уни таҳлил қилиш орқали айбнинг ижтимоий моҳияти очиб берилади.

Айб ижтимоий ҳодиса категориясидир, чунки муайян ижтимоий хавфли қилмиш содир этилганда энг муҳим ижтимоий муносабатларга тажовуз қилинади.

Онг ва ирода қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидаги инсон руҳий фаолиятининг элементлари бўлиб, уларнинг йиғиндиси айбнинг мазмунини ташкил қилади. Онг ва ирода руҳий фаолиятнинг тафаккурий ва иродавий элементлари бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Лекин шунинг билан бирга уларнинг ҳар бири мустақил тушунчалардир. Уларнинг ҳар бирининг мазмуни муайян жиноят учун жавобгарликни белгиловчи норманинг тузилишида баён қилинади.

Айбнинг тафаккурий элементи инъикос этувчи ва англаш хусусиятига эга бўлиб, объектнинг ва содир этилган қилмишнинг хусусиятини ҳамда жиноят

содир қилиш жойи, вақти, шароити ва ҳоказолар, жиноят-объектив томонининг зарурий ва факультатив белгиларини ҳам агар улар жиноят таркиби доирасига киритилган бўлса, камраб олади. Моддий таркибли жиноятларда эса келиб чиқадиган оқибатни ҳам камраб олади. Чунки шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилигини ва ундан келиб чиқадиган оқибатни олдиндан англайди.

Айбнинг иродавий элементининг мазмуни ЖК Махсус қисмининг моддаси тузилишида баён қилинади. Субъектнинг иродавий муносабати жиноий қилмишнинг қонунда белгиланган юридик мазмунга эга бўлган ҳақиқий ҳолатларни ҳам камраб олади. Қасддан жиноят содир қилишда иродавий жараённинг моҳияти шахснинг ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англагани, унинг юз беришини истаганида ҳамда шундай оқибатга эришиш учун интилишидадир. Эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятларда эса, қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи ета туриб эҳтиёткорлик чоратадбирларига онгли равишда риоя этмаган, бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилганлигида ёки қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи етмасада, лекин кўзи етиши лозим ва мумкинлигида ифодаланади.

Жиноят субъектининг руҳий ҳолатида юз берадиган тафак-курий ва иродавий жараёнларнинг жадаллиги асосидаги айб шаклларга бўлинади. Булар қасд шаклидаги айб ва эҳтиётсизлик шаклидаги айбдир. Ҳар бир шаклдаги айб ўз навбатида турларга бўлинади.

Қасд шаклидаги айбнинг тушунчаси ЖКнинг 21-моддаси, эҳтиётсизлик шаклидаги айбнинг тушунчаси ЖКнинг 22-моддаси-да берилган.

Айбнинг қонунда белгиланган шакл ва турларидан бошқа шакл ва турлари йўқ. Айбнинг шакли ЖК Махсус қисми моддасининг диспозициясида кўрсатилади ёки диспозициянинг мазмунига қараб аниқланади. Кўпгина моддаларда айб шакли жиноятнинг мақсадига қараб аниқланади. Масалан, талончилик, ўғрилик ва ҳоказолар қонунда ҳаракатнинг хусусиятига қараб аниқланади. Масалан, номусга тегиш, тухмат, ҳақорат, қилиш, пора олиш ва

хоказолар. Жиноят қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир қилиниши мумкин бўлган жиноятларда ўша норма диспозициясида, албатта, қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир қилиниш кўрсатилади.

Масалан, одам ўлдириш қасддан ҳам, эҳтиётсизликдан ҳам содир қилиниши мумкинлиги туфайли ЖК 97-моддасида одам ўлдириш фақат қасддан содир қилиниши кўрсатилган бўлса, 102-моддасида фақат эҳтиётсизликдан содир қилиниши ўша моддалар диспозициясида айtilган. Махсус қисми моддаси диспозициясида айб шакли аниқ кўрсатилмаган бўлсада, айбнинг қасд ёки эҳтиётсизликдан содир қилиниши аниқ кўрсатилмаган бўлса, ўша норманинг диспозицияси мазмунига кўра, аниқланади. Масалан, ЖК 116-моддасида «Шахснинг ўз касбига нисбатан бепарволиги ёки инсофсизлик билан муносабатда бўлиши туфайли касб юзасидан ўз вазифасини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса», дейилади. Ушбу норманинг диспозицияси мазмунидан кўриниб турибдики, бу жиноят эҳтиётсизликдан содир қилинадиган жиноятлар гуруҳига киради. Бепарволик эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятнинг белгиси ҳисобланади.

Юридик адабиётларда айб шаклининг аҳамиятини қуйидагиларда ифодаляйдилар:

биринчидан — айб шакли жиноий қилмишдан жиноят ҳисобланмайдиган қилмишнинг фарқини аниқлаб беради. Бундай фарқни аниқлаб бериш фақат қасддан содир этиладиган жиноятларда намоён бўлади;

иккинчидан — агарда қонунда содир этилган объектив белги-ларига кўра, ўхшаш бўлган, аммо айб шакли бўйича фарқ қиладиган ижтимоий хавфли қилмиш учун жавобгарлик белгиланган бўлса, айб шакли жиноятни квалификация қилишни белгилайди. Жумладан, ЖК 97-моддасидаги қасддан одам ўлдириш билан 102-моддада назарда тутилган эҳтиётсизликдан одам ўлдиришни квалификация қилишда. Қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104-модда) ва қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105-модда)дан

эҳтиётсизликдан баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш жиноятларини квалификация қилишнинг асосий шарти ҳисобланади;

учинчидан — айб шакли кўп ҳолларда қасддан қилинадиган жиноятларга қонунда эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятларга нисбатан оғирроқ жазо белгилашнинг асоси бўлиб, хизмат қилади;

тўртинчидан — қасднинг турлари ва эҳтиётсизликнинг турлари қилмишни квалификация қилишга таъсир қилмасда, жиноий жавобгарлик ва жазони индивидуаллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Тўғри қасддан содир этилган жиноят эгри қасддан қилинган жиноятга нисбатан ижтимоий хавфлироқ ҳисобланади. Чунки қасдда шахс муайян мақсадга эришиш учун ўз иродаси ва ҳаракатларини шу мақсадга етишишга бўйсундиради ва қонун билан қўриқладиган ижтимоий муносабатга тажовуз қилиб, унга зарар етказди. Эгри қасдда эса, қилмишнинг ижтимоий хавfli хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавfli оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган ва кўпинча, оқибатига нисбатан бефарқ равишда ҳаракат қилади.

Шунингдек, эҳтиётсизликнинг ўз-ўзига ишониш тури бепарволикка нисбатан хавfliроқ ҳисобланади. Чунки ўз-ўзига ишонишда шахснинг қилмиши ижтимоий хавfli оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи ета туриб, эҳтиёткорлик-нинг чора-тадбирларига онгли равишда риоя этмаган ҳолда бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилган бўлса, бундай жиноят ўз-ўзига ишониш ҳисобланади.

Ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавfli оқибатлар келтириб чиқаришига кўзи етмасда, лекин кўзи етиши лозим ва мумкин бўлади;

бешинчидан — айб шакли қилмишнинг ижтимоий хавfliлик даражасига мувофиқ равишда ЎзР ЖКнинг 15-моддасига мувофиқ равишда жиноятларни таснифлашнинг қонунда белгиланган мезони бўлиб, хизмат қилади;

олтинчидан — айб шакли озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўташ турини белгилайди. Қасддан содир этилган ижтимоий хавfli катта бўлмаган

жинояти учун уч йилгача ва эҳтиётсизликдан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар бу жазони манзил колонияларда, оғир ва ўта оғир жинояти учун озодликдан маҳрум қилинганларга умумий ёки қаттиқ тартибли жазони ўташ колонияларларда жазони ўтайдилар (ЎЗР ЖК нинг 50-моддаси)¹.

Қасддан жиноят содир қилиш шакли бир қатор жиноят-ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқаради. Бу оқибатларни қуйидагиларда ифодаланишини кўрсатиш мумкин:

- шахснинг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят деб топилади;

- шахснинг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан кейин қасддан олдинги жиноятга ўхшаш жиноятни содир қилиш хавфли рецидив жиноят деб топилади;

- беш йилдан кам бўлмаган муддатга қасддан қилган оғир ва ўта оғир жинояти учун бир неча марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса шахс ўта хавфли рецидивист деб топилади;

- илгари қасддан жиноят содир этган шахснинг яна ўша жиноятга ўхшаш жиноятни содир этиши такроран жиноят содир этиш деб топилади (ЖК 32-моддаси);

- илгари қасддан жиноят содир этган шахснинг қасддан яна жиноят содир этиши жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. (ЎЗР ЖК 56-моддаси 1-қисмининг «н» банди);

- оғир ва ўта оғир жиноят содир қилган шахсларга нисбатан ЖКнинг 66-моддаси (айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш), 66¹-моддаси (ярашганлиги муносабати билан жавобгар-ликдан озод қилиш) қоидаларини қўллаш мумкин бўлмайди;

¹ Қаранг: Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. М: «Юристь», 2001, стр. 160.

- оғир ва ўта оғир жиноят содир қилган шахсларга нисбатан 71-модда (айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги) муносабати билан жазодан озод қилиш)нинг қоидаларини қўллаш мумкин бўлмайди;

- оғир ва ўта оғир жиноят содир қилган шахсларга нисбатан 72-модда (шартли ҳукм қилиш) нинг қоидалари қўлланмайди. (Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, аёллар, шунингдек, олтмиш ёшдан ошган шахслар бундан мустасно);

- оғир ва ўта оғир жиноят содир қилганлиги учун жазони ўтаётган шахсларнинг жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда, жазонинг ўталган қисмининг камида ярмини ўтаб бўлганлиги талаб қилинади (73-модда);

- ва ҳоказо қонунда назарда тутилган бошқа оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Айбнинг қасд шаклида содир қилинадиган жиноятлар суд амалиётида кўриладиган жиноят ишларининг асосий кўпчилигини ташкил этади. Ўзбекистон Республикасининг 1926 йилда ва 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодексларида қасднинг тушунчалари алоҳида-алоҳида берилмаган эди. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексида биринчи марта қасднинг турлари алоҳида-алоҳида тушунчаларда берилди. ЎЗР ЖКнинг 21-моддасига кўра, қасднинг турлари — тўғри қасд ва эгри қасддан иборатдир.

Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришини истаган бўлса, бундай жиноят тўғри қасддан содир этилган деб топилади. (ЎЗР ЖКнинг 21-моддаси 3-қисми).

Содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаш ва ундан келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатни олдиндан билиш инсон онгида юз берадиган жараён бўлиб, тўғри қасднинг тафаккурий ҳолати ҳисобланади. Жиноий оқибатнинг келиб чиқишини руҳий фаолиятнинг иродавий ҳолати ташкил қилади ва тўғри қасднинг иродавий элементиدير. Демак, қасднинг

иккита ҳолати назарда тутилган бўлиб, булар тафаккурий ва иродавий ҳолатидир.

Тафаккурий ҳолат — жиноят содир қилган шахснинг ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг жамият учун хавфлилигини англагани, унинг жамият учун хавфли оқибатлар юз беришига кўзи етганлигидир.

Иродавий ҳолат — шахс шундай оқибатни истаган ва шу оқибатларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйганлигидир.

Содир этиладиган қилмишнинг ижтимоий хавфли хусусиятини англаш қилмишнинг ҳақиқий мазмунини, ижтимоий хавфли аҳамиятини тушунишдан иборатдир. Бундай тушуниш қонун билан қўриқланаётган объектга тажовуз қилинаётган-лигини, амалга оширилаётган ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг мазмунини, шунингдек, жиноят содир қилиш вақти, жойи, усули, шароитини қамраб олган жиноят содир қилишнинг ҳақиқий ҳолатларини олдиндан билганлигидир. Шахс жиноятни содир қилар экан, ана шу ҳолатларнинг барчаси унинг онгида ўз аксини топади. Бу компонентларнинг барчасини айбдор онгида акс этиши, унинг қилмишининг ижтимоий хавфлилигини олдиндан англаганлигини билдиради. Шахснинг олган билими, тажрибаси, ўз қилмишининг ижтимоий аҳамиятини англаши ҳар бир кишига тегишли бўлган қобилиятдир.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаш билан унинг жиноят қонун билан тақиқланган қонунга хилофлигини англашни бир хил тушунча деб тушуниш тўғри бўлмайди. Кўпчилик ҳолларда қасддан жиноят содир қилган шахс ўз қилмишининг қонунга хилофлигини англайди. Аммо қонунда айбнинг бу шаклидаги жиноятларнинг субъектив томонининг зарурий белгиси сифатида, шахснинг ўз қилмишининг ҳуқуққа хилофлигини англаши ўша нормага киритилмаган. Айрим ҳолларда шахс ўзининг қилмишини қонунга хилофлигини англамаслиги ҳам мумкин. Аммо англаши зарур бўлади.

Олдиндан билиш — келажакда содир бўладиган, содир бўлиши мумкин бўлган воқеа ёки ҳодисаларнинг киши онгида акс этишидир.

Шунга кўра, олдиндан англаши туфайли жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатга келтириши мумкин бўлган зарарни фикран тасаввур қилишдан иборатдир. Тасаввур қилиш қилмишнинг барча ҳолатларини қамраб олиши мумкин.

Тўғри қасдда олдиндан англаш (билиш) қуйидагиларни қамраб олади:

биринчидан — тажовуз қилинадиган объектда бўладиган ўзгаришларнинг ҳақиқий мазмунини англаш;

иккинчидан — қилмишнинг ижтимоий аҳамиятини, яъни жамият учун зарарли эканлигини англаш;

учинчидан — ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан ижтимоий хавфли оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни англаш (билиш).

Тўғри қасднинг иродавий ҳолати шахснинг муайян оқибатни юз беришини истагани ва шу оқибатнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйганлиги экан, истагани нима?

Иташ — бу муайян мақсадга эришишга йўналтирилган ирода орқали муайян натижага эришишга бўлган интилишдир. Иташ —тўғри қасднинг элементи сифатида айбдорнинг кўзлаган мақсадга эришишга ёки эришишга шароит яратувчи вазиятни келтириб чиқаришга қаратилган бўлиши мумкин.

Моддий жиноятларнинг асосий қисми тўғри қасддан содир этилади. Шунга кўра, иташ ижтимоий хавфли оқибат билан боғлиқдир. Аммо ЖКда назарда тутилган кўпгина жиноятлар формал таркибли бўлиб, келиб чиққан оқибат жиноят таркиби доирасидан ташқарида туради.

Бундай жиноятларда иташ ижтимоий хавфли ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг ўзига сингдирилади. Масалан, ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш (112-модда) да жабрланув-чини ана шундай қўрқитишнинг ўзи тамом бўлган жиноят ҳисобланиб, қўрқитишнинг ўзи билан жиноят тугалланган ҳисоб-ланиб, субъектнинг иташи қўрқитишнинг ўзига сингдирилган. Қўрқитиш натижасида бирон бир моддий маънодаги оқибат келиб чиқса (Масалан, қўрққанидан қон босимининг кўтарилиб кетиши туфайли оғир касал бўлиб қолиши ва бошқа оқибатлар) айбдор-нинг қасди қамраб олмайди.

Демак, формал таркибли жиноят содир этилганда иташнинг предмети ижтимоий хавфли ҳаракат (ҳаракатсизлик) бўлиб, келиб чиққан оқибатнинг келиб чиққанлиги ёки чиқмаганлиги иташнинг предмети доирасига кирмайди.

Шундай қилиб, тўғри қасд қуйидаги учта белги билан ифодаланади:

- 1) қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаш;
- 2) қилмишнинг ижтимоий хавфли оқибатини олдиндан билиш;
- 3) ижтимоий хавфли оқибатнинг юз беришини иташ.

Тўғри қасддан содир қилинган жиноятларда ана шу учта белгининг барчаси бирданига мавжуд бўлади ва улардан бирининг етишмаслиги қилмишни тўғри қасддан содир қилинган деб топишга асос бўлмайди. Тўғри қасддан содир этиладиган формал жиноятларда эса содир этилган ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликни англашнинг ўзи етарлидир ва буни истаб ҳаракат қилганликнинг ўзи етарлидир.

ЎзР ЖК 21-моддасининг 4-қисмида эгри қасднинг тушунчаси берилган бўлиб, агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай жиноят эгри қасддан содир этилган деб топилади.

Эгри қасд билан тўғри қасдда қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини англаш элементи бўйича фарқ қилмайди. Аммо келиб чиққан оқибатга бўлган муносабат бир хил эмас, яъни тўғри қасдда субъект ижтимоий хавфли оқибат юз беришини истайди. Эгри қасдда эса ижтимоий хавфли оқибатни юз бериши мумкинлигини англайди, оқибатни юз беришини истамасада унга онгли равишда йўл қўяди. Шунга кўра, тўғри ва эгри қасдлар бир-бири билан иродавий хусусиятига кўра, фарқ қилади.

Шундай қилиб, эгри қасднинг тафаккурий ҳолатининг элементлари содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини англаш ва ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан билишдан иборат.

Эгри қасднинг иродавий ҳолати — ижтимоий хавфли оқибатнинг юз беришини хоҳламасада, оқибатга нисбатан бефарқлик билан қараб, ижтимоий

хавфли ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик)га онгли равишда йўл қўйишдан иборатдир. Эгри қасдда ижтимоий хавфли оқибатни хоҳламаслигини, ижтимоий хавфли оқибат келиб чиқишини умуман хоҳламаслиги, унинг келиб чиқишини бартараф қилишга интилиш деб қараш керак эмас. Бундай қараш эгри қасдни тўғри тушунмасликка олиб келади. Ҳақиқатда эса келиб чиқадиган оқибатни келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйиш, маълум маънода оқибатнинг келиб чиқишига пассив муносабатда бўлишдан иборат. Бундай ҳолда ҳам шахс ижтимоий хавфли оқибат муқаррар равишда юз беришини олдиндан билади ва оқибатнинг келиб чиқишига қаратилган фаол қилмишни содир қилади. Шунга кўра, айбдор эгри қасдда ҳам шундай оқибат келиб чиқишига тайёр. Шунга кўра, онгли равишда жиноий қилмишга йўл қўйиш ўз мазмунига кўра ва рухий хусусиятга кўра, ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқишини ишташга яқинроқ туради. Айнан келиб чиқадиган оқибатга бўлган муносабат тўғри ва эгри қасднинг бир-биридан фарқини белгилаб бериш билан бирга уларни бир-бирига яқинлаштиради.

Эгри қасднинг мазмуни ҳам келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатга бўлган бефарқлик билан муносабатда бўлишда ифодаланади.

Эгри қасдда онгли равишда йўл қўйиш келиб чиққан оқибатга нисбатан бефарқлик билан муносабатда бўлиш бир-бирига яқин тушунчалардир. Бунда шахс ўз ҳаракатининг бутун оқибатини англайди, аммо келиб чиққан оқибатга бефарқ муносабатда бўлади. Масалан, икки бир-бири билан эскидан таниш бўлган кишилар спиртли ичимлик истеъмол қилиб туриб, ўртада гап таллашиб қолади ва бири иккинчисини мушт билан урганда жабрланувчи иккинчи қаватдан пилапоя орқали юмалаб кетиб, баданига оғир шикаст етказилади. Субъект ўз рақибини мушт билан урар экан, жабрланувчига айнан оғир шикаст етказишни мақсад қилмайди. Субъект жабрланувчининг баданига енгил, ёки ўртача оғир ёхуд оғир шикаст етказилишига бефарқ муносабатда бўлади. Шунга кўра, эгри қасддан содир этилган қилмиш ҳар доим келиб чиққан оқибатга қараб квалификация қилинади. Тўғри қасдда айбдор аниқ мақсад йўлида ҳаракат қилганлиги туфайли, мақсад қилмишни квалификация қилишда

ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса, эгри қасдда келиб чиққан оқибат муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунга кўра, эгри қасддан қилинадиган жиноятлар фақат моддий таркибли жиноятлардагина бўлиши мумкин. Бундан ташқари, эгри қасддан қилинадиган жиноятларда, жиноятларга тайёргарлик кўриш, суиқасд қилиш босқичлари бўлмайди. Чунки айбдор олдиндан тайёргарлик кўриб қатъий бир мақсад йўлида жиноят содир қилмай, фавқулодда вужудга келган вазият туфайли содир қилинади. Шунингдек, жиноятнинг ташкилотчиси, далолатчиси ёки ёрдамчисининг ҳаракати фақат тўғри қасддан содир қилинади.

Тўғри ва эгри қасд — қасд шаклидаги айбнинг турлари бўлиб, улар ўртасидаги умумийлик анча юқори. Шунинг учун ЖК Махсус қисмининг моддаларида жиноятни тўғри ёки эгри қасддан содир этилиши алоҳида ажратиб кўрсатилмаган. Жиноятни тўғри ёки эгри қасддан содир этилганлигини ЖК 21-моддасининг мазмунига асосланган ҳолда Махсус қисми моддаси диспозициясининг мазмунига қараб аниқланади.

Жиноятни тўғри ёки эгри қасддан қилинганлиги қилмишнинг квалификациясини ўзгартирмасида тўғри қасдга нисбатан эгри қасднинг ижтимоий хавфлилик даражаси ҳамда субъект шахсининг ижтимоий хавфлилик даражаси камроқ бўлганлиги туфайли суд жазо тайинлашда қилмишни тўғри ёки эгри қасддан қилинганлигини, албатта, ҳисобга олади.

Демак, тўғри ва эгри қасдлар айбнинг қасд шаклидан иборат бўлсада, улар ўзларига хос хусусиятларга кўра, бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқларни қуйидагиларда ифодалаш мумкин:

1) тўғри қасдда келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқиши муқаррарлигини, бундай оқибатнинг келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан билади. Эгри қасдда ҳам бундай оқибатнинг келиб чиқишини олдиндан билади;

2) келиб чиқадиган оқибатга бўлган муносабатнинг фарқи билан ҳам ифодаланади, яъни тўғри қасдда ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқишини субъект истайди. Эгри қасдда эса ижтимоий хавфли оқибатнинг

келиб чиқишига онгли равишда йўл қўяди ёхуд оқибатга нисбатан бефарқ муносабатда бўлади.

Қасдни тўғри ва эгри қасдларга бўлиниши шахснинг рухий ҳолатининг мазмунига асосланган. Қасднинг бундай бўлиниши фақат назарий жиҳатдан аҳамиятга боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки муҳим амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Уларнинг фарқини аниқ белгилаш, энг аввало, бир катор жиноят-ҳуқуқий институтларни амалда тўғри қўлланиши учун муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, жиноятга тайёргарлик қўриш, суикасд қилиш, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар эгри қасддан содир этилмайди, Шунингдек, субъектнинг айби даражасини, қилмишнинг ва айбдор шахсининг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш ҳамда жиноий жавобгарлик ва жазони индивидуаллаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Юридик адабиётларда қасддан содир этиладиган жиноятларни уларнинг рухий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларига кўра, бошқа белгиларга кўра турларга бўлиш учрайди². Жумладан, жиноий ниятнинг пайдо бўлиш вақтига қараб қасдни олдиндан ўйлаб қилинган қасд ва тўсатдан пайдо бўлган қасдга бўлиш мумкин.

Олдиндан ўйлаб қўйилган қасдда шахс жиноятни амалга оширишдан анча олдин ўйлаб қўяди. Олдиндан ўйлаб қўйилган қасднинг ижтимоий хавфлилигинини юқорилиги шундаки, бунда шахс жиноий қилмишни бошламасдан анча олдин содир этиладиган жиноятнинг барча жиҳатларини олдиндан ўйлаб қўяди. Кўзлаган мақсадга эришишнинг барча воситаларини, жиноят изларини яшириш йўллари пухта ўйлаб қўяди. Аммо олдиндан ўйлаб қўйилган қасдда шахс қилмишининг жиноят содир қилиш вақти ва қасд пайдо бўлиш вақти ўртасида ўтган муддатнинг умуман аҳамияти йўқ, олдиндан ўйлаб қўйилган қасд шахс жиноий ниятини дарҳол амалга оширмай қулай вазиятни кутиши ҳам мумкин. Аксинча, ана шу вақт мобайнида шахсдаги ички қарама-қаршилиқ, келиб чиқадиган оқибатга нисбатан эмоционал муносабат

қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини оширувчи омиллар бўла олмайди. Иккинчи томондан субъект ана шу вақтдан жиноий ниятни амалга оширишга тўсиқ бўладиган вазиятларни бартараф қилиш, жиноятни амалга оширишнинг пухта режасини ишлаб чиқиш, жиноят изларини яшириш усулларини ишлаб чиқиш вақти сифатида фойдаланиши, жиноятни амалга оширишнинг қулай усулларини ишлаб чиқиш, жабрланувчини алдаб унга нисбатан жиноят содир қилиш вазиятини яратиши, жиноятни амалга ошириш, қурол, турли қурилмалар, портлатиш воситалари ва қурилмаларини тайёрлаш ва ҳоказолар сифатида фойдаланиши мумкин. Шунга кўра, тўсатдан пайдо бўлган қасдга кўра, олдиндан ўйлаб кўйилган қасднинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси юқорироқдир.

Тўсатдан пайдо бўлган қасдда субъектнинг жиноий нияти пайдо бўлиши билан ёки шундай қасд пайдо бўлганидан кўп вақт ўтмасдан жиноий ният амалга оширилган қасддир. Тўсатдан пайдо бўлган қасдни иккига, яъни оддий тўсатдан пайдо бўлган ва аффект ҳолатидаги қасдларга бўлиш мумкин. Оддий тўсатдан пайдо бўлган қасдда шахснинг руҳий ҳаяжонланиш ҳолатининг нормал вақтда жиноят содир қилиш тўғрисида туғилган ниятидир.

Аффект ҳолатидаги қасднинг пайдо бўлиш вақти шахс руҳий ҳолатида аффект ҳолатининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Аффект ҳолатида жиноят содир қилиш тўғрисидаги қасд жабрланувчи томонидан қилинган Ҳозирқонуний зўрлик ёки оғир ҳақорат, ёхуд бошқа Ҳозирқонуний ҳаракатлар туфайли тўсатдан юз берган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида пайдо бўлган қасддир. Аффект ҳолатидаги қасд субъектда кучли руҳий ҳаяжонланиш натижасида пайдо бўлар экан, шахснинг ўз иродасини назорат қилиш қобилияти пасаяди. Аффект ҳолатида содир этилган жиноятларда айбдорнинг жамият учун ижтимоий ҳилоф қарашлари бўлмасдан, жиноят содир этишга ташқи таъсир, яъни вазият сабаб бўлиб қолади. Шунинг учун қонунда аффект

² Бу ҳақда қаранг: Расулов О.Х. Совет жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Т: «Ўқитувчи» 1969, 151-152-бетлар; Курс советского уголовного права в 6 томах. Т. II. М. 1970, стр 309-310; Уголовного право Российской Федерации, Общая часть. М: “Юристъ”, стр. 201, 168-169.

ҳолатида содир қилинган жиноятлар жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида белгиланган (ЎзР ЖК 55-моддасининг 1-қисми «д» банди).

Олдиндан ўйлаб қўйилган қасд ва тўсатдан пайдо бўлган қасд ўзининг рухий мазмунига кўра, тўғри ёки эгри қасддан бўлиши мумкин.

Шахснинг содир қиладиган жиноятининг ҳақиқий ҳолатлари ва ижтимоий хусусиятларини тасаввур қилишига қараб тўғри қасдни икки гуруҳга, яъни муайян ва номуайян қасдларга бўладилар. Муайян қасд ҳам ўз навбатида оддий муайян қасд ва альтернатив қасдларга бўлинади.

Оддий муайян (аниқ) қасдда шахс ўз қилмиши туфайли конун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатга етказиладиган зарарнинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлади, яъни субъектнинг нияти ҳам аниқ, жиноятнинг натижаси тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлади.

Альтернатив қасд — муайян қасднинг кўринишларидан бири бўлиб, шахс бир неча муайян мақсадлардан бирига эришишни ният қилади. Альтернатив қасд билан содир этилган қилмиш ҳар доим келиб чиққан ҳақиқий оқибатга қараб квалификация қилинади. Масалан, шахс ўзганинг мулкини талон-торож қилишни мақсад қилган экан, унинг нияти мулкни қўлга киритишнинг очикдан-очик тортиб олиш ёки яширин равишда қўлга киритишни ният қилиб, қайси бир усули орқали талон-торож қилиш учун вазият мавжуд бўлса, ўша усулни танлайди. Ана шунда ўз ниятини амалга ошириш учун қайси йўлни танлаган бўлса, ўшанга қараб квалификация қилинади.

Номуайян қасдда шахс ўз ҳаракатларидан қандай оқибатлар келиб чиқиши тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиб, келиб чиқадиган зарарнинг даражасини аниқ билмайди. Масалан, айбдор шахснинг баданига шикаст етказар экан, жабрланувчининг ўлиб қолиши ёки баданига енгил, ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилиши мумкинлигини аниқ билмайди.

Эҳтиётсизликдан содир қилинадиган жиноятлар қасддан қилинадиган жиноятларга нисбатан анча кам содир қилинадиган жиноят бўлсада, айрим ҳолларда жиноий эҳтиётсизлик туфайли жамиятга келтириладиган зарарнинг миқёси жуда катта бўлиши мумкин. Айниқса, илмий-техника тараққиёти,

қудратли энергия манбаларнинг яратилганлиги, ишлаб чиқаришнинг ғоят йириклашиб, корхоналарнинг бир-бири билан боғланиб кетганлиги, корхоналарда минглаб ишчи кучларнинг меҳнат қилиши эҳтиёткорлик чораларининг энг замонавий чораларини ишлаб чиқишни талаб этади. Йўлларда ҳаракатланаётган транспорт воситалари оқимининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетганлиги, йўлларни замон талаби даражасида қуриш, ҳаракат хавфсизлиги ва транспортдан фойдаланиш қоидаларига риоя қилишни ҳар бир транспорт ҳайдовчиси ва пиёда йўловчининг эътиқодига айлантиришни талаб қилади.

Темир йўл транспорти, ҳаво кемалари ва сувда сузадиган кемаларнинг ҳалокати қандай оғир оқибатлар келтириб чиқариши ҳаммага маълум. “Курск” атом сув ости кемасининг ҳалокати, юз минглаб тонна нефт маҳсулотларнинг денгизга оқиб кетиши натижасида келиб чиқаётган экологик оқибатлар инсоният қандай жиддий хавфлар олдида турганлигини кўрсатади. Битта Чернобиль атом электр станциясидаги ҳалокат инсониятга қанчалик қимматга тушгани барчага маълум.

Эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир этиш асосан айрим шахслар интизомсизлиги, бепарволиги, ландавурлиги бош-бошдоқлик, касб ёки хизмат вазифасига сидқидилдан муносабатда бўлмаслик, шахснинг билими ёки малакасининг етишмаслиги, тажрибасининг йўқлиги ёки етишмаслиги соғлигининг ёмонлиги ва ҳоказолар туфайли содир бўлиши мумкин.

Ҳозирги даврда ҳар бир оилада турли механизмлар, асбоб- ускуналардан, энергия, газ, сувдан фойдаланадиган мослама ва техника воситалари кенг доирада ишлатилади. Демак, оилада ҳам ҳар бир шахс улардан фойдаланиш қоидаларини билиши ва уларни ишлатиш қоидаларига қатъий риоя қилиши керак бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексида эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятлар муайян оқибатнинг келиб чиқиш принципига асосланган бўлиб, ЖК Махсус қисми моддасида шундай қилмиш учун жавобгарлик белгиланган бўлсагина, шахс эҳтиётсизликдан жиноят содир

қилишда айбланиши мумкин. Шунга кўра, эҳтиётсизлик орқасида содир этилган қилмиш учун муайян оқибат келиб чиқсагина жиноят эҳтиётсизликдан содир этилган деб топилади. Агар эҳтиётсизлик туфайли қилинган ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан бирон-бир оқибат келиб чиқмаса ундай қилмиш эҳтиётсизликдан содир этилган жиноят деб топилмайди.

1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексида эҳтиётсизликнинг иккита турининг алоҳида-алоҳида тушунчалари берилди. Бундан олдинги ЎзР ЖК ларида эҳтиётсизликнинг турлари алоҳида-алоҳида берилмай, фақат жиноят ҳуқуқида унинг тушунчалари ишлаб чиқилган эди.

Амалдаги Жиноят кодексининг 22-моддасида эҳтиётсизлик-нинг иккита тури назарда тутилиб, уларнинг ҳар бирининг тушунчалари ЎзР ЖКнинг 22-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмларида берилган. Эҳтиётсизликнинг бу турлари жиноят ҳуқуқи назариясида ва амалиётда ҳар доим фойдаланилган бўлсада, фақат амалдаги Жиноят кодексида қонуний тушунчаларга эга бўлди.

Эҳтиётсизликнинг турлари ўз-ўзига ишониш ва бепарволикдан иборат.

Агар жиноятни содир этган шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи ета туриб, эҳтиёткорлик чора-тадбирларига онгли равишда риоя этмаган ҳолда бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилган бўлса, бундай жиноят ўз-ўзига ишониш оқибатида содир этилган деб топилади.

Жиноят содир этган шахснинг ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи етиши ўз-ўзига ишонишнинг тафаккурий элементи ҳисобланади. Эҳтиёткорлик чора-тадбирларига онгли равишда риоя этмаган ҳолда бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилиш, ўз-ўзига ишонишнинг иродавий элементи ҳисобланади.

Қонун чиқарувчи орган ўз-ўзига ишонишнинг тафаккурий элементини ифодалар экан, ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқаришига кўзи етиши мумкинлигини ҳисобга олиб, ҳаракат ёки ҳаракатсизликка бўлган руҳий муносабатни тушириб қолдирган. Аммо ўз-ўзига ишониш, одатда,

эҳтиёткорлик қоидаларини онгли равишда бузиш билан боғлиқдир. Ўз-ўзига ишониб ҳаракат қилган шахс ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатни жамият учун зарарли эканлигини билади ва шунинг учун шундай зарарли оқибат келиб чиқмаслигига умид қилади ва унинг олдини оламан деб ўйлайди. Шунга кўра, ўз-ўзига ишонишда айбдор ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг ижтимоий хавфлилигини англайди. Ана шу ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг ижтимоий хавфлилигини англаши ўз-ўзига ишонишни эгри қасдга яқинлаштириб қўяди. Агарда эгри қасдда айбдор ўз қилмишининг ижтимоий хавфли оқибатини аниқ билсада, ўз-ўзига ишонишда айбдор муайян оқибат келиб чиқиши мумкинлигини билади, аммо шундай оқибат келиб чиқмайди деб хом хаёллиқ билан ҳаракат қилади.

Эгри қасдда оқибатни англаш аниқ бўлиб, айбдор муайян оқибатни муқаррар равишда келиб чиқишини билади. Ўз-ўзига ишонишда эса оқибат келиб чиқиши мумкинлигини англаш, абстракт англаш бўлиб, ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли келиб чиқадиган оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни аниқ тасаввур қила олмайди, аммо ўзининг руҳий ҳолати бўйича уни тасаввур қилиши зарур бўлади. Айбдор ўзининг хусусиятлари ва шу вақтдаги вазиятни баҳолашда енгилтаклик билан муносабатда бўлади. Натижада келиб чиқадиган оқибатнинг олдини ололмайди.

Ўз-ўзига ишонишнинг эгри қасддан энг асосий фарқи иродавий элементнинг мазмуни билан белгиланади. Эгри қасдда айбдор ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйса ва муқаррар равишда келиб чиқишига бефарқ бўлса, ўз-ўзига ишонишда шундай оқибатнинг келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйиш айбдорнинг хоҳиши ва онгли равишда йўл қўйиши эмас, балки субъект оқибат келиб чиқишини хоҳламайди ва оқибатга нисбатан салбий муносабатда бўлади.

Ўз-ўзига ишонишда айбдор келиб чиқадиган оқибатнинг олдини олишга ҳаракат қилади ёки иродаси бундай оқибатнинг келиб чиқмаслигига қаратилади. Эгри қасдда эса келиб чиқадиган оқибатнинг олдини олишга қаратилган ҳаракатлар қилинмайди. Ўз-ўзига ишонишда қонун айбдор

иродасининг мазмунини оқибатлар келиб чиқмаслигига фақатгина умид қилибгина қолмасдан, оқибат келиб чиқмаслигининг ҳисобини ҳам қилади. Аммо бундай ҳисоблаш етарли бўлмайди. Бунда айбдорнинг фикрича, хавфли оқибатнинг олдини олишга унда ишонч бўлади (бундай вазиятда айбдор кучи, чакқонлиги, тажрибаси, билими ва ҳоказоларга ишонади.

«А» қасддан одам ўлдиришда айбланиб судга берилган. Иш ҳолатларининг мазмунига кўра, «А» балиқ етиштириш хўжалигида ишлаган.

Балиқларни кўлдан ўғрилаб кетиш тез-тез содир бўла бошлаган. Қўриқлашнинг бошқа йўлини топа олмаган А. кўл атрофига сим тортиб кечалари электр токига улаб қўядиган бўлган. «А» симда 220 вольт кучланишда электр токи борлиги, симга одамлар ва ҳайвонларнинг тегиши мумкин эмаслиги тўғрисида огоҳлантирувчи белгилар қўяди. Одамларга бу ҳақда тушунтиради ва кечаси болаларни кўл атрофига келишларига йўл қўймасликлари тўғрисида огоҳлантиради. Ҳатто бир неча марта симда одамни дарҳол ўлдириши мумкин бўлган кучланишдаги электр токи борлигини амалда кўрсатади. Уйига ҳам сим тортиб, қўнғироқ ўрнатади, яъни эҳтиёткорликнинг барча чораларни кўриб қўяди. Бундан ташқари, симни электр токига фақат кечаси улаб қўяди. Вояга етмаган С. кечаси балиқ ўғрилагани келиб симни ушлаб олади ва электр токи уриб вафот этади. Суд ушбу жиноятнинг иш ҳолатларини батафсил ўрганиб, қасддан одам ўлдиришнинг белгилари йўқ деб қилмишни ЎзР ЖК 102-моддасининг 1-қисми билан (эҳтиётсизликдан одам ўлдиришнинг ўз-ўзига ишониш тури деб) ҳукм қилади.

Эҳтиётсизлик шаклидаги айбнинг иккинчи тури бепар-воликдир. Агар жиноят содир этган шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи етмасада, лекин кўзи етиши лозим ва мумкин бўлса, бундай жиноят бепарволик орқасида содир этилган деб топилади.

Бепарволикнинг ўзига хос хусусияти шундаки, жиноят содир этишда айбланаётган шахс ўзининг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатни ҳақиқатдан ҳам, ҳатто абстракт ҳолда ҳам

англай олмайди. Аммо келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатни англамаслик, шахснинг келиб чиққан оқибатга нисбатан умуман рухий муносабати йўқ дегани эмас. Бепарволикда шахснинг ўз қилмиши ва ундан келиб чиқадиган оқибатига нисбатан муносабати алоҳида мазмунга эга бўлиб, келиб чиқадиган оқибатни англамасада, англаши шарт ва зарур бўлади. Бепарволикда шахснинг ўз қилмишининг оқибатини англамаслиги айбдорнинг қонун талабларини менсимаслиги, унинг талабларини бажармаганлиги бошқа шахсларнинг, давлат ва жамият манфаатларини менсимаслигини кўрсатади.

Эҳтиётсизлик шаклидаги айбнинг бу турининг моҳияти шундаки, айбдор қилмиши натижасида келиб чиқадиган оқибатларни англаши мумкин бўлган имкониятлари бўла туриб, англаш учун зарур чораларни кўрмайди, эътиборли бўлмайди, бор имкониятни ҳақиқатга айлантира олмайди. Келиб чиқадиган оқибатни англа-маганлиги туфайли маълум маънода келиб чиққан оқибатга нисбатан иродавий элемент ҳам ўз аҳамиятини йўқотиб қўяди. Агарда шахснинг ўз қилмиши туфайли келиб чиқадиган оқибатни англамаса ва англаши ҳам мумкин бўлмаса, келиб чиққан оқибатга нисбатан рухий муносабатнинг тафаккурий элементи ҳам, иродавий элементи ҳам, бўлмайди ва қилмиш жиноят ҳисобланмайди.

Бепарволик иккита белги билан ифодаланади:

1) шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини англамаслиги;

2) бундай оқибатнинг келиб чиқиши мумкинлигини англаши зарурлиги.

Ижтимоий хавфли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини англамаслиги ўзида иккита ҳолатни ифодалайди: биринчидан —содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англашнинг йўқлиги; иккинчидан — жиноий оқибатни англамаслик.

Ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқиши мумкинлигини англашнинг зарурлигида эса айбдор қилмиши туфайли келиб чиқадиган оқибатни англаши зарур ва тегишли эҳтиёткорлик чораларини кўришининг зарурлигидир. Айнан

ана шундай ҳолат бепарволикни жиноят-ҳуқуқий айбнинг бир тури сифатида тушунишга олиб келади.

Бепарволикни ҳам ана шу юқорида айтилганларга кўра, иккита мезон билан ифодалаш мумкин: оқибатни англаши зарурлиги —объектив мезон, англаши мумкинлиги — субъектив мезон.

Оқибатни англаши зарурлиги ҳисобланган объектив мезон норматив хусусиятга эга бўлиб, келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатнинг келиб чиқиши мумкинлигига шахснинг кўзи етиши лозимлиги мажбуриятидан келиб чиқади. Бу мажбурият айбдорнинг мансаб ваколати, касби ёки умумий яшаш қоидаларига риоя қилиши ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Аммо бу мажбуриятларнинг ўзи шахсни жиноят содир қилишда айблаш учун ҳали етарли бўлмайди. Ана шундай мажбурият (объектив мезон) туфайли келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибат келиб чиқиши мумкинлигига кўзи етиши зарур бўлади (субъектив мезон).

Бепарволикнинг субъектив мезони—шахснинг муайян вазиятда, айбдорнинг шахсий сифатларига кўра, ижтимоий хавфли оқибатларни англаши қобилиятидир. Бунда вазият ҳам муҳим аҳамиятга эга. Яъни ижтимоий хавфли қилмиш содир этилаётган вақтда вазиятнинг хусусиятлари ва айбдорнинг индивидуал хусусиятлари (жисмоний сифатлари, ақлий ва жисмоний ривожланганлик даражаси), маълумоти, касбий ва ҳаётий тажрибаси, соғлиғи, воқеа-ҳодисаларга нисбатан руҳий муносабати, қилмиш содир этилаётган вақтдаги вазиятда тегишли ҳулосалар қилиш ва вазиятга асосли баҳо бера олиш қобилиятига боғлиқ ҳолда вазиятни тўғри баҳолай олиш.

Ўз-ўзига ишониш ва бепарволик эҳтиётсизлик шаклидаги айбнинг алоҳида-алоҳида ўз белгиларига эга бўлган турлари бўлиши билан бирга уларнинг ўхшашлик томонлари ҳам бор. Яъни тафаккурий элементлари жиҳатидан анча ўхшашдир. Ҳар иккала турида ҳам айбдорнинг ижтимоий хавфли оқибатнинг аниқ келиб чиқиши мумкинлигини аниқ билмаслиги, шундай оқибат келиб чиқишига кўзи етиши мумкинлиги, уларнинг ўхшашлигидир. Ижтимоий

хавфли оқибатнинг келиб чиқишини истамаслиги уларнинг фарқини ифодалайди.

Айб шакллари ва турларнинг мазмунини қуйидаги чизмада ифодалаш мумкин.

1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексида биринчи марта айбсиз ҳолда зарар етказиш тушунчаси берилди (24-модда). Унга кўра, агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етмаган ва ишнинг ҳолатларига кўра, кўзи етиши лозим ҳам бўлмаган бўлса, бундай қилмиш айбсиз ҳолда содир этилган деб топилади.

Айбсиз ҳолда зарар етказишнинг формал таркибли қилмишларга нисбатан тадбиқ қилганда ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган шахс мавжуд вазиятга кўра, ўз қилмишининг ижтимоий хавфли эканлигини англамайди. Моддий таркибли қилмишга нисбатан тадбиқ қилганда ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши лозим ва мумкин бўлмаганлигидир. Айнан англаши мумкин ва лозим бўлмаганлиги айбсиз ҳолда зарар етказишни эҳтиётсизликнинг бепарволик туридан фарқлаб турувчи мезон ҳисобланади.

Бир ҳафта олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб келган А. кеч соат 22 да ўз таниши К. билан уйида суҳбат қилиб ўтирар эди. Эшикнинг қўнғироғи чалинади. А. ўрнидан туриб бориб эшикни очиши билан уч киши шашт билан уйга киришади. А. ўзининг рақиблари ўч олгани келди деб хаёл қилиб К.га ёрдам беришни сўраб бақиради. К. ўз ўрнидан туриб, ўзи ўтирган стулни олиб уйга бостириб кирганларнинг бирининг бошига уриб баданига ўртача оғир шикаст етказди. Тергов органи К. ва А.ларнинг қилмишини ЎЗР ЖК 105-моддаси 2-қисми «в» банди билан айб эълон қилиб, ишни судга чиқаради. Суд иш ҳолатларини батафсил таҳлил қилиб, А. ва К. ларни ЎЗР ЖК 24-моддасининг қоидаларига асосланиб, оқлов ҳукми чиқаради. Суд шундай қарорга келишига ана шу қилмиш содир этилган вақтда уйга бостириб кирган киши милиция ходими эканлигига қарамасдан (А. нинг устидан маъмурий

назорат ўрнатилган), кириб келганларнинг бири профилактика инспектори ва икки киши маҳалла посбони бўлиб, уларнинг бирортасида уларнинг фарқини кўрсатиб турувчи белги йўқ эди. Бундан ташқари, маҳалла посбонларининг бирини қўлида таёқ ҳам бўлган. Суд ана шундай вазиятда А. ва К. лар ўзларига хужум қилинганини ўйлаб ҳаракат қилган, деб топган.

Суд ана шундай вазиятни ҳисобга олиб, уларни тўғри оқлаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. О. Ғ. Зокирова. Рашк туфайли содир этилган жиноятларга қарши кураш муаммолари. Автореферат. ю.ф.д. илмий даражасини олиш учун . Т: Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги академияси.Т. 2004.
2. О.Ғ.Зокирова. Рашк мотиви билан содир этиладиган жиноятларга қарши кураш муаммолари. Т: ТДЮИ.2004.
3. В.А.Нерсисян. Неосторожная вина: проблемы решения. “Государство и право”. 2000, №4. ст.59-70.
4. Женская преступность. Энциклопедия преступлений и катастроф. Минск. 1996, ст. 295-315.
5. А.Н.Агибоев. Ответственность за неосторожные преступления: состояния и пути совершенствования. “Государство и право”. 2002, №3, ст. 33.
6. В.М.Савицкий. Презумпция невиновности. М: “Норма”, 1997.
7. П.С.Дагель, Р.И.Михеев. Установление субъективной стороны преступления. Владивосток. 1972.
8. П.С.Дагель. Субъективная сторона преступления и её установления. Воронеж.1974.
9. П.С.Дагель. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. М. 1977.
10. В.Н.Кудрявцев. Природа преступного поведения и его механизм. М. 1981.
11. С.А.Тарарухин. Установление мотива и квалификация преступления. Киев. 1977.
12. В.А.Серебрякова, В.Н.Зирянов. Корыстные преступления, совершаемые женщинами. М: 1990.